

Csáth Géza és a polgári radikalizmus

Csáth Géza filozófiai és politikai nézetei

A Brenner család férfi ága Majna-Frankfurtból származik. A szépapa egészen biztosan ott született. Az is bizonyos, hogy ő volt az, aki hosszú vándorlás után Temesváron telepedett le és 1819 júliusában távozott az élők világából. A Brenner család nem sokáig élt azonban a Bánság fővárosában, hiszen a nagypapa, József, bár még Temesváron született, 1887. február 11-én már Szabadkán hunyt el. Hogy a temesvári távozásra mi készítette, nem tudni, de az bizonyos, hogy Csáth édesapja – Brenner József 1860. március 27-én szintén Szabadkán került az anyakönyvi bejegyzésbe.

Csáth anyai felmenői a ködbe vésznek, az utolsó támaszpont a szépanya, egy bizonyos Madeleine Cléry az 1800-as évek elejéről. Az ükanya már Eszéken született, ahogy a dédanya – immáron – Cléry Magdolna is, aki szép kort élt meg, hiszen 1815. XI. 6-án született, s 1907. XI. 26-án hunyt el Hódságon. A nagyanya Klauser Antónia, Ómoravicán, a mai Bácskossuthfalván látta meg a napvilágot 1825-ben, s ugyancsak hosszú ideig élt: 1916. VI.2-án távozott az élők sorából. Csáth édesanyja már nem volt ilyen szerencsés: az 1861-ben Szabadkán született Decsy Etelka 1895. február hatodikán elhunyt.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a Brenner család férfiágon német származású volt, míg anyai ágon feltételezhetően francia, mely alig két generációval ezelőtt lett magyarrá. Ez a gyökértelenség meghatározta az ifjú Csáth életét is. Értelmiségi családba született, édesapja Szabadkán nagy tiszteletnek örvendett, hiszen a hideg és rideg apa magas tisztséget töltött be: Szabadka szabad királyi város főügyésze volt. A család, bár erősen asszimilálódott (a gyökértelenség

kétségkívül érezte a hatását a mindennapokban is), a nagymama halála napjáig csak törte a magyart, s jobban bírta a németet.

Az apa magas tisztsége egyértelművé teszi számunkra, hogy az elmagyarosodott Brennerék a polgárság felső osztályába tartoztak. A város főutcájában, a Deák utcában laktak, majd 1908-ban innen költöztek át a Szent István térre néző impozáns, nagy polgári házba, az egykori Kunetz Ignác-házba (Kazinczy utca 84.), amelyet Csáth öccse, Dezső így jellemez naplójában: „Hasonlíthatatlanul szebb a környezet a réginél. Nagy, magas levegőjű szobák, széles ablakokkal és ajtókkal, melyek fehérek. Elegáns az egész, s királyian kényelmes. Érdekes világítások vannak az egyes szobákban. A halványkék és rózsaszínű tapéták reflexei barátságos, s szép hangulatot varázsolnak beléjük⁹.” A nagy, tágas szobák, az úri berendezés, a cselédtartás bizonyítja, hogy a kor minden kívánalmának eleget téve tudták a Brennerék bizonyítani a nagypolgársághoz való tartozásukat, mind külsőségeikben, mind anyagiakban, mind pedig szellemikben.

A gyökértelenség, a polgári életmód tudatos vállalása, illetve a Kosztolányiékkel való rokoni kapcsolat¹⁰ meleg ápolása, s ezáltal a titokzatos 48-as honvédszázados, majd sikeres bankalapító Kosztolányi nagypapa emléke nagy hatással lehetett a család mindennapi életére, így az ifjú Csáth neveltetésére, politikai gondolkodásmódjára is.

A 48-as alapokon álló Brenner családban tehát természetes volt Kossuth mély tisztelete, ami már az ifjú, gimnazista Csáthnál is érzékelhető. 1901. július 1-jétől, a következő egy évet leíró naplójának utolsó oldalain hősokeket ábrázoló bélyeggyűjteménye¹¹ egyben ifjúkori politikai felfogását is híven tükrözi. Elsőként az aradi tizenháromból pillantunk meg nyolc ismert arcot, akiket

⁹ in: Brenner Dezső naplója, 1908. május 3., vasárnap. Családi magángyűjtemény

¹⁰ id. Brenner József édestestvére Brenner Euália, Kosztolányi Árpád felesége

¹¹ in: családi magángyűjtemény

Csáth „hős mártírként jellemez”: Török Ignác, Poltenberg Ernő, gr. Vécsey Károly, Lázár Vilmos, Schweidel József, Nagy-Sándor József, gr. Leiningen-Westerburg Károly, Knézich Károly. Alattuk mindjárt a következő bejegyzést látjuk: „itt van a hóhér is”, mellette pedig I. Ferencz József, Magyarország apostoli királya. A gyűlölt császár mellett a „hóhérhoz méltatlan feleség”: a tragikus sorsú Erzsébet, vagyis Sissi. A következő lapon Werbőczy Istvánt, a Tripartitum szerzőjét, illetve gr. Andrassy Gyulát látjuk, akiket Csáth államférfiaknak tart. A művész kategóriába hárman kerültek: Munkácsy Mihály, a legnagyobb magyar festő, Liszt Ferenc, a zongorakirály és – meglepetésünkre – Egressy Gábor színész. A művészek után hősök következnek: Hunyadi János, Kinizsi Pál, Perczel Mór, II. Rákóczy Ferenc, Zrínyi Ilona, Gábor Áron, Bocskay István, Bem (József) apó és végül Deák Ferenc, a Haza bölcse. Utánuk a következő feliratot láthatjuk Csáth tollából: „volt a magyarnak néha-néha (még az Árpádokban) egy-egy jó királya is. Itt Szent Istvánt, Szent Lászlót és Nagy Lajost (?) láthatjuk, mellettük pedig Könyves Kálmánt, a következő korántsem hízelgő megjegyzéssel: „ezt már nem tartom bölcseknek”. Az utolsó oldal piramisszerűen van elrendezve. Legfelül Mátyás, az igazságos képmása áll, majd „most legutoljára a Magyarok szentháromsága”: Árpád, a honalapító, Kossuth Lajos, a szabadság apostola és Széchenyi István gróf, a legnagyobb magyar.

Igy látta a hősokeket, a történelmet az ifjú Brenner József 1901-ben. Ha figyelmesen megnézzük az iménti listát, egyértelműen konstatálhatjuk, hogy azon döntő többségben vannak a szabadságharc, illetve a reformkor képviselői.

A nagypolgári életmód, az otthoni nevelés jó alapokat biztosított az ifjú Csáthnak, aki unokatestvérével, Kosztolányi Dezsővel együtt gyorsan kitűnt társai közül. Gimnazista naplójából tudjuk, hogy írt, komponált, festett, s nem múlt el hét, mely nyilvános fellépés nélkül telt volna el. Már 1901-ben zenekritikákat, karcolatokat ír a Bácskai Hírlapba, a következő évben második díjat kap a Széchenyi és Vörösmarty című városi pályázaton, ahol az első helyezést Kosztolányi Dezsőnek ítéli oda a zsűri. Az 1903/4-es tanévben huszonnyolc pályamű közül Arany élete és működése a szabadságharc után című munkája a legjobbnak bizonyult. Ekkor már elindul

az irodalmi pályán is. Első művei a Fekete kutya, a Mese a kávéházról, Szabolcska Mihály jellemképe, illetve a Kályha című verses novella meghozza számára az első irodalmi sikereket.

Egy évre rá a Bácsországban és a Bácskai Hírlapban politikai gondolkodását is feltárja a nagyközönség előtt, igaz írásait távolról, a messzi Budapestről küldi, mivel ekkor már beiratkozik a budapesti orvosi fakultásra.

A házszabály-revizió és a nagy obstrukció időszaka ez, amikor a kormánypart (a Szabadelvű Párt) vereséget szenved a Függetlenségi Pártból, a Néppártból, a Szabadelvű Párt disszidenseiből (élükön Apponyi Alberttel), a Bánffy-féle Új Pártból, a Demokrata Pártból, a nemzetiségiekből valamint a pártokivüliekből álló koalíciótól. A belpolitikai feszültségek idejében kezd Csáth publikálni, amikor az uralkodó Fejérváry Géza báróra ruházta rá a miniszterelnöki tisztséget.

Mielőtt Csáth politikai írásait, filozófiai gondolatvilágát vizsgálnánk, néhány mondatban emlékezzünk meg a Bácskai Hírlapról, hogy ennek tükrében tudjuk Csáth publicisztikáit benne elhelyezni.

A Bácskai Hírlapot 1896-ban alapította dr. Csillag Károly, azzal a céllal, hogy Szabadkán napilapot teremtsen. Kezdetben a lap – ahogy a fejlécében is olvashatjuk: „társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi lap” volt, de már a következő évben, egészen pontosan december 17-én a lap bejelenti, hogy politikai témákkal is kíván foglalkozni. Irányvonalát pontosan meghatározza a vezércikk, mely többek között így ír: „Bánffyra absolute nem akarjuk ráfogni, hogy nagy ember, sem, hogy örökké fogja kormányozni Magyarországot – sem pedig, hogy Magyarország „általa” rendeltetett útján eszközlendő kormányzata az alkotmánynak előnyére fogna történni – viszont ha Kossuthék átlépi azt a határt, amelyen túl hazánk alkotmányossága érdekében kifejtett harc csak céltalan és az ország ügyeit hátráltató küzdelem lesz: véleményünk nyílt kimondásától tartózkodni nem fogunk, épen úgy, amint nem engedjük azt mondani, amit egyes elfogult és politikailag és tán egyébként is lekötött lapok mondtak, hogy a Kossuth által tervezett obstrukció a hazaárulással egy jelentőségű, mert az obstrukciót is mindaddig, amíg bécsi minta szerint el nem fajul, parlamentáris eszköznek tartjuk¹²”

A fentiekből jól látható, hogy a lap az ellenzék,

¹² in: Bácskai Hírlap, 1897. december 17.

egészen pontosan a Kossuth Ferenc köré gyülekező ellenzék nézeteit osztja, tehát elméletileg függetlenségpárti. Azonban, figyelmeztet arra is, hogy ellenzékiége egyben nem jelenti azt, hogy korlátlanul az egyik oldal szolgálatába állna, sőt, éppen ellenkezőleg: a sorokból kitetszik, hogy a lap magát tartja inkább függetlennek, szerkesztéspolitikájába nem enged bebeszólást sem a kormánynak, sem az ellenzéknek. Az újság többször támadja a Mamuzsits klánt, azonban 1902-ben a polgármester leváltásakor védelmére kel, mondván, hogy olyan tények folytán függesztették fel, amelyeket a kormány éveken át jóváhagyott.

Ez az év igen jelentős változást hoz a lap életében, mivel április 6-án dr. Csillag Károly és Braun Henrik nagy álma megvalósul: napilapot adhatnak az olvasó kezébe, politikai napilapot, mely hetente hatszor jelent meg, hétfő kivételével. 1904-től a lapot Braun Henrik egyedül szerkeszti, s egyre inkább a Függetlenségi és 48-as Párt vonzáskörébe kerül, ekkor Csáth és Kosztolányi nevét a belső munkatársak névsorában találjuk, ahogy Lovász Márton neve is feltűnik a lapban. Olyannyira, hogy 1906-ban, amikor is dr. Baloghy Ernő átveszi a főszerkesztői tisztséget, illetve a felelős szerkesztői poszton Braun Henrik viszi tovább a lapot, a fejlécben ott szerepel a következő mondat: „a Bács-Bodrog vármegyei Függetlenségi és 48-as Párt közlönye”.

Az 1906. június 17-i vezércikk azt írja, hogy „tíz esztendővel ezelőtt bontotta ki a „Bácskai Hírlap” Bácsbodrog vármegyében a független Magyarország zászlaját, hirdeti azóta a magyar nemzet profétájának: Kossuth Lajosnak ígéit és ülteti el a negyvennyolcas eszmék plántáját Bácsbodrog vármegyének véráztatta földjébe. (...) Büszkén tekinthet vissza a „Bácskai Hírlap” tizesztendő múltjára, mert vész, vihar, harci tusa jelzi küzdelmes útját az egész vonalon. Az egykor hetenként négyszer megjelenő ujság, nem törődve a közönnyel, mellyel esztendőig kellett küzdeni, a magyar állameszméért, a nemzeti kultúráért és a magyarság hegemoniájáért kelt síkra. – Majd napilappá vállott, hogy a negyvennyolcas eszméket minél hathatósabban terjeszthesse. Soha nem tántorodó hívséggel lobogtatva a független Magyarország zászlaját – szórta ezernyi nyilait az egymást követő hatvanhetes kormányok és a szabadelvű pártnak nevezett, most immár porba dőlt

hatalmas kolosszus elé¹³”

Ilyen volt hát a lap, így vélekedtek annak szerkesztői. De hogyan látta a politikai eseményeket, hogyan kommentálta azokat Csáth? Példaként álljon itt a Budapesti választások címet viselő írás, mely a Bácskai Hírlap 1905. január 29-i számában jelent meg: „Hogy a szabadelvűség, amely nem program, nem cél, nem eszköz és sosem volt egyéb, mint frázis, kipusztul a mi hazánkból, mint már egyebütt is. És a 48-as pártnak miért van jövője? Nem azért, mert egy elavult és részeiben hasznavehetetlen viszonyokat akar alkalmazni fönnálló és gyökeresen megváltozott állapotokra, de igenis azért, mert a jelen körülményeivel számolni tudott, mikor a szabadelvűséget a likából a farkánál fogva húzta ki és így szólott: ezen hazugsággal a magyar föld népeinek érdekében – akiket eddig bolondított – végezni kell. Ez igazság és szükség volt! Kérdés, hogy az, amit ezután tesz majd, igazság és szükség lesz-e. Ha lesz, akkor jó, akkor függetlenségi párt jut majd uralomra. S bár névleg ilyen, de tényleg nem fog visszatérni a 48-as számra, mely dicsőséget, de múltat jelent... mert az övé a jövő. (...) A nagy Tisza, a finom gróf sikere fizetett hordárok kezében. Mert jegyezzük meg: a fennálló rendnek igazi elvi híve nincs, csak érdekeltje, fizetettje. Ez a mondás, ki kell jelentenem, csak a szabadelvűségre áll, mert ugye szabadelvűség átalakulva konzervativizmussá borzasztóan, lehetetlenül csúnya ellent. S a magyar szabadelvűség immár nem más, mint konzervativizmus¹⁴.”

Mit olvashatott ki ebből a korabeli olvasó? Értelem-szerűen a végnapjait élő Szabadelvű Párt elleni kritikát: azt, hogy a kormány által képviselt liberalizmus hatalma megmerevedett, a szabadelvű szisztéma kétségtelenül válságba került. Azonban az élesebb szemű olvasó felismerheti: Csáth kritikával illeti 1867-et mint a múltat konzervált, lépni nem tudó kiegyezést (amit a történelem mára már bebizonyított), de ugyanakkor elutasítja a 48-as alapokra való visszatérést is. Közvetve bár, de kifinomultan támadja a Függetlenségi Pártot is. Újnak kell jönni – mondja a sorok között kimondatlanul, mely újnak a jövőt kell meghoznia.

De nézzük, hogyan vélekedik majd egy év elteltével, decemberben ugyanerről a kérdésről: „A kapzsi, hazát árulató Tisza István – még kisül – végeredményben

¹³ in: Bácskai Hírlap, 1906, június 17. A mi zászlónk – vezércikk.

¹⁴ in: Bácskai Hírlap, 1905. január 29.: A budapesti választások

csak ama híres lovas nemzethez számítódik, amely, amikor a legnagyobb veszedelem vagy a nyakán, az utolsó pillanatban megbocsát az atyafiának, akire halálosan haragudott (isten tudja miért), és mégis csak az igazi ellenséget üti. Szomorú egy kép. A mi kultúra nélküli társadalmi életünk, amely a Tisza Istvánok miatt nem tudott szert tenni kultúrára – ez a különleges, felemás szociális képződmény: ez szülte a Tisza Istvánokat, akik megvannak, amióta csak a nyugati kultúrának ama bizonyos család speciális érdekeiből összeoltogatott, burjánzó növénye, Ausztria meg nem bolygatta a becsületes, magának való fejlődésben (...). Amikor az arisztokratikus és tisztán látó Apponyi, a nemes, higgadt Kossuth Ferenc közösen találkoztak abban a gondolatban, hogy az általános választói jogot minden veszély nélkül el lehet fogadni az egész nemzetnek, amikor mindenki érezheti, hogy az elmérgesedett és pimaszságokkal megterhelt társadalmi élet immár véglegesen javításra szorul, amikor nincs kétség felőle, hogy a mai politikai helyzetet csak egy nemes, tiszta megújulás oldhatja meg, amelyben minden magyar önzetlenül és teljes erővel dolgozik a hatalom ellen, akkor ezt a dolgot el kell mondanunk. Azt, hogy a holnapi nappal folytatni fogja Magyarország az ősi küzdelmét Ausztria ellen. Az abszolutizmus alattomos szeméibe nézve egy biztos, erős lépést tesz a Jövendőbe¹⁵...”

Újnak kell jönni: tiszta megújulásnak, szellemi megújulásnak. Vajon mit akar ezzel mondani Csáth? Csupán a kormány elleni támadásai erre nem adnak, nem adhatnak választ. Hogy kérdéseinkre válaszolni tudjunk, tovább kell kutakodnunk. Szerencsénk van, számos publicisztikája fennmaradt. Ezért előbb nézzük meg, hogyan vélekedik a vallásról, az egyházzal, illetve a hittantanításról.

A Bácsország 1905. július 23-án megjelent Csáth nagy vihart kavarázó első publicisztikája a Hittantanításról, melynek előzménye az Egységes hittani tanterv volt, mely ugyanebben a folyóiratban jelent meg. Így fogalmaz: „Magyarországban, a könnyelmű és rosszhiszemű hátramaradottság hazájában senki nem csodálkozik azon, hogy egy szépirodalmi folyóirat egy ilyen című tanulmányt közöl: Az egységes hittani

tanterv. Ez a folyóirat a Bácsország. Idő: XX. Század. Akik azt mondják, hogy: „Nos és mit akarok, hiszen ezt az elfogultságában is tiszteletre méltó, de érdektelen pedagógiai tanulmányt a kutya se olvassa és mi okom van rá, hogy belekössek?”, azoknak azt felelem, hogy az a tény maga, hogy ez az írás nyomtatásban megjelent, igen, hogy szó is lehet arról, hogy ilyen írás megjelenjék – ez a hátramaradottságunk. E sorok írója nem vallás ellen, hanem bármilyen deizmus ellen beszél. Burke fölfedezte a radiobot, életet állított elő, a tudomány az ismeretek kincseshányájába újabb és újabb tátongó tárnákat fúr... és mi megengedjük, hogy valaki a hittan tanításáról, vagy ami pokoli gúny: e tanítás reformjáról értekezzen. Megengedjük azt, hogy egy ócska rozsdavaját alkotmányt támogassanak, tisztogassanak, holott egy percig se szabadna megtűrni és le kéne rombolni, mert a butaság és szűklátókörűség béklyóiba veri ama élő szervezetet: a tanulóifjúságot, mely ez idő szerint még ennek a kiszolgált, vén alkotmánynak összeroncolt, kivénhedt, kukacos oszlopain fejlődik és él. Vigyázzatok! Óriási baj fenyegeti ezt a drága élő szervezetet. Nem fáj ez a baj senkinek másnak, csak Magyarországnak, mely jelenleg tétlenül kénytelen nézni a nagy veszélyt egy másik nagyobb veszély miatt. Egész bátran, természetesen és igazságosan Ausztriát okoljuk. Ha ő nem köti meg a mi haladó kocsink kerekét, ma Magyarország már büszkén hirdeti a kultúra legnemesebb eszméit, azzal a kultúrországához illő cselekedettel, hogy a hittantanítást az összes iskolában beszünteti. Vége! Lerombolni a félrerágott penészes oszlopokat!... S ezek az oszlopok még állnak! Állnak! Akinek nincs gyermeke, s nem volt gyermeke, csak az tudja micsoda ez... (...) Középkorban középkori etikát tanítsunk! De a XX. Században ibseni és nietzschéi elveket kell adni a jövő férfiaiának. Önök összecsapják a kezeiket. Nos, tudják meg, hogy Mózes, Krisztus, Mohamed voltak az óvilág Nietzschéi és Ibsenei. Nekik is kevés követőjük volt, de a követők száma éppúgy rohamosan szaporodott, mint ezen elmeóriásoké, s munkájuk, hivatásuk is – lényegében – ugyanaz vala¹⁶”.

Az írás hatalmas botrányt, felháborodást kavart. Válasz választ követett, de Csáth fokozta a hangulatot,

¹⁵ in: Bácskai Hírlap, 1905. december 19.: Ami történni fog!

¹⁶ in: Bácsország, 1905. július 23. 9-11 oldal: A Hittantanításról

amikor július 30-án így folytatja: „A katolicizmus ereje a formákhoz való kétségbeejtő és görcsös ragaszkodásból állott. Hatalmát azzal tudta fenntartani, hogy soha egy lépést se engedett dogmáiból. A Vatikán falait nem örölte meg az idő. Ott benn nem vettek tudomást a világ fejlődéséről, Meyer, Helmholtz, Leibnitz felfedezéseiről. Ott elzárkóztak a haladás elől, s ebben van az erejük. (...) A pozitívizmus nem törődik a katolicizmussal. De diadalmas előrenyomulása észrevétlenül le fogja söpörni a földről az istenhívés misztikus, de a mai gondolkodó elmét többé ki nem elégítő dogmáit, le fogja söpörni az állításokat, melyeket nem lehet bizonyítani, az elméleteket, melyeknek semmi alapjuk sincs, az igazságokat, melyeket tömjénfüst és orgonazúgás közt hirdetnek, s melyeket a bódító tömjénfüst és muzsika nélkül senki sem hisz el. El fogja törölni a föld színéről a hazugságot, mely az igazság köntösében jár. Eltörli az összes vallásokat, melyeknek hatalmuk, pénzük, kényszerítő erejük és szeges korbácsuk van – s hagy helyette könyveket, melyeket tömjénfüsttel meg nem mérgezett elmék olvasnak. Hagy helyette szemeket, melyek tisztán látnak, mert nincsen előttük erőszakosan föltett, rosszul mutató pápaszem, hagy helyette füleket, amelyeknek nem lesz többé megtiltva az igazság látása.¹⁷”

A vita nem hagyott alább, s Csáth még egyszer kifejti nézeteit augusztus 13-án: „Egy kitűnő gondolat jött kapóra – és most olvasom – mellyel a célokat megmagyarázhatom, mert félreértették. A gondolat Nietzscheé és így szól: >>Ha azelőtt a himlő tette próbára a test erejét és szépségét, és azon embereket, akik a próbát nem állták ki, megölte, úgy ma bizonyára a vallási fertőzés szolgálhat próbájául a szellem erejének és épségének. Vagy győzedelmeskedik fölötte az ember, vagy szellemileg tönkremegy<<. Nos, mi azt mondjuk, hogy ennek a vallási infekciónak nem szabad kitenni az ifjúságot. Nem szabad, mert 50%-nál több nem állja ki a próbát. (...) A mai társadalomnak éppúgy semmi köze az első század krisztusi etikájához, mint a középkorinak a Nietzscheéhez és Tolsztoéhoz. (Ezt tudom, bár nem egészen bizonyos, hogy egy lapot is olvastam az ő írásaikból.) Azt a jogot is merészkedem magamnak venni – bár távol állok, hogy a >>kisujjamban legyen mind kettőnek a tudománya<< – hogy egy kalap

alá sorozzam őket, mert vallom, hogy az ő gondolataikból fog kifejlődni a jövő etikája. Azt is állítom, hogy mindkettőnek a morálja az anarchizmus jegyében született¹⁸.”

A kép már dereng: XX. század, Nietzsche, Spencer, pozitívizmus, hátramaradottság, Ibsen, anarchizmus. A kulcsszavak megkeresése után már kezdünk tisztán látni, kezdjük érteni Csáth filozófiai, s ezáltal politikai nézeteinek egészét. De ne hamarkodjunk el összegzésünket, lépünk tovább, s időzzünk el pár percig a tanításról vallott véleményénél:

„A magyar ifjúságot, az európai középiskolák ifjúságát szándékosan, rosszakaratúan, kiszámítva elbutítják, nem a tanárok, hanem a kormányok, melyek a régi középiskolai nevelés rossz, káros rendszerét megtartják, s tömik az ifjút régi, unalmas, inpraktikus, észt roncsoló tudományokkal, halott nyelvekkel, nyakatekert természettudománnyal – mindez miért, hogy az ifjúság akaratlanul is a konzervatívizmus béklyóiban maradjon felnőtt korában, hogy a világ régi lassúsággal haladjon előre. Hogy azok: a hatalmon lévők – kinek e haladás veszedelmes – tovább is hatalmon maradjanak. Az ifjúság fogékony tiszta agyvelejének tudatos, ellenséges pusztítása ez, melyen segíteni kell! (...) hogy a középiskola csakugyan erőszakot tesz a leendő Emberen, az kétségtelen. Ugyan mit szól valaki ahhoz az abszurdumhoz, hogy 5-8 gimnáziumban, azaz akkor, mikor a fiatalság esze forrongásban, fejlődésben van, mikor nagy gondolatok és az élet igazságainak megismeréséhez formálódik az agyveleje, amikor meg kéne vele ismertetni a természettudományi gondolkodás minden erősségét, szépségét, önállóságát, férfiasságát, mikor emberré kéne nevelni e gondolkodás által, mert hiszen enélkül tudós nem lehet... a vallástan tankönyvét adják a kezébe, mely nevetséges félszeg modorban bizonyítgatja, hogy a szentírás nem csak szép mesés – és nem éppen hiteles – történeti könyv, hanem egyenesen az égből szállott alá. (...) Az egyetemi tanulásról következik most néhány följegyzésünk. Az bizonyos, hogy ez ideális módja lenne az emberiség tanításának. Hiba csak, hogy az egyetemen nem az emberiséget tanítják itt érettségi bizonyítványt, születési oklevelet, indexet és „pénzt” kérnek. Pedig mennyivel egyszerűbb

¹⁷ in: Bácsország, 1905. július 30. : Még egyszer a hittanításról

¹⁸ in: Bácsország, 1905. augusztus 13., 4-5. oldal : Még egyszer – és utoljára – a hittanításról

és helyesebb lenne kinyitni az egyetem kapuit: s tanuljon, aki akar, a vizsgálatokon pedig kiderül, hogy tud-e annyit, amennyi kell. Az egyetemeken ugyanis tandíjat kell fizetni! A budapesti egyetemből a magyar állam 800.000 korona tiszta hasznot szí ki évenként. (Hivatkozom a rektori jelentés 1904. évi szövegére.) Nem költ rá tehát semmit. A katonaság pedig kapja a milliárdokat – s mi hasznot ad??! Ha a tervink különösnek, lehetetlennek látszanak, vagy látszottak, kérdezzük, nem bukfcenet hányó állapot-e a mai??! Hasznot húzni a haza fiainak a hazáért, a haza dicsőségére teljesített munkájából!! Bécsben, hiszen a bécsieket se veti föl a pénz (nekik is kell civilistát, meg katonát fizetni) a tandíj körülbelül 12 forint nálunk 75. Amerikában természetesen más állapotok vannak, s ez az az ok, mely kétségtelenné teszi, hogy a műveltség, az erő, az igazság az Újvilágba költözött. Kapaszkodhatunk – mint ahogy kell – szónokolhatunk mi néhányan, az öreg Európa menthetetlenül siet a lemaradás felé. Mert le fog maradni a vonatról, arról mely tovaszállítja az emberiséget a haladás sínein. Arról van szó, hogy mikor marad le. (azt csak megteszi az öreg, talán van annyi esze, hogy lehetőleg későbbre halasztja ezt az időpontot. (...)) Elő a poggyászokat! A régi holmit pedig ne vigyük magunkkal, dobjuk el a szemétre. Gyorsan, gyorsan!¹⁹

1905-ben járunk, s Csáth már világosan felismeri azt, amit a nagy tudósok csak a század végén mertek papírra vetni. Nevezetesen, hogy Európa a századelőn veszítette el elsőbbségét a világporondon. Modernizációt követel, radikális megoldással: „a régít pedig dobjuk a szemétre” – mondja.

A Szabadka politikai életét összefoglaló részben szót ejtettem a magyar-bunyevác (horvát) szembenállásról, annak okairól. Hogy Csáth politikai és filozófiai felfogásáról pontos képet fessünk, ezt a kérdéskört is meg kell vizsgálnunk. Kitűnő lehetőséget ad erre immáron a város politikai életét ismerve, a Bácskai Hírlap 1905. augusztus elsejei számában megjelent írás, melynek már a címe is sokat mond: A betiltott horvát színelőadás. Maga a publicisztika azonban nemcsak a nemzeti kérdéssel kapcsolatban ad számunkra választ. Megtudjuk belőle azt, hogy hogyan vélekedett a magyar vidéki értelmiség erről a fontos kérdésről, de

többet is mutat. Nevezetesen, a századelején felkapott, a ma embere számára visszataszító *szociáldarwinista* tanok is megbújnak a mondatokban.

Nézzük az írást: „Szudárovich doktor úr!... Ön elment Szabadka város főkapitányi hivatalába és ott megkérdezte, hogy miért tiltották le „azt” a horvát nyelvű színelőadást. Horvátul kérdezte meg. Kíváncsi volt rá? Nem tudta elképzelni, miért történhetett? Vagy azt hitte, jogtalanul történt? Szudárovich doktor úr, ugye ott megfelelték önnek? Magyarul. Ami nem annyit jelent, hogy gorombán, dölyfösen, hanem udvariassággal és türelemmel! Szudárovich doktor úr, nem gondolja, hogy a világ semmilyen más államában nem kapott volna a kérdésre más feleletet, mint azt, hogy ajtót mutattak volna önnek? De hát mi Magyarországon vagyunk, ahol a nemzeti fejlődés ellenségeit nem bántja senki, mert olyan erős, egészséges és hatalmas a mi szociális testünk, hogy nagy erejében bizakodva nem törődik a rajta élősködő, keresztül-kasul rágó férgekkel. De el fog jönni az öntudatra ébredés ezen ideje is. Bizonyosan. Addig csak kérdezzük valamit öntől, Szudárovich doktor úr! Miért nem mondják meg nyíltan, hogy mit akarnak? Azt akarják, hogy horvátosodjunk el mindannyian? Hogy horvátul beszéljünk, írjunk, érezzünk!!? Álljanak ki a törekvésükkel nyíltan, szerezzenek az országgyűlésen többséget és tegyék horvátá az országot. Megengedjük. Nem nyúl önökhöz senki egy újjal sem. Mert ha önök lesznek többségben, önöknek lesz igazuk! Mondják meg hogyan akarják? Megalapítani a nagy keleti szláv birodalmat és összefogva az északi szlávokkal megcsinálni a szlávok világbirodalmát, mely eltörjé a kevésbé életképes, a kevésbé előrehaladott germán és román fajokat? Ezt akarják? Csinálják meg. A történelem szentesíteni fogja az önök működését. Vagy ne valljanak be semmit. De dolgozzanak alattomban, takarékpénztárakkal, lapokkal, színelőadásokkal, egyesületekkel. Tiporják a magyar törvényeket, amíg a magyarság engedi ezt, beszéljenek horvátul amennyit akarnak? Az országgyűlésen, az utcán, a villamoson – a városházán, a közgyűléseken, otthon, a cselédekkel, barátaikkal és gyerekeikkel. Mert ha lehet, akkor szabad is. Igazuk van! De ismerjék el, hogy amint önöknek, a kicsiny, de régi horvát nemzetnek joguk van

¹⁹ in: Bácskai Hírlap. A Magyar Középkolaügy. A három részben megjelent tanulmány időpontja: 1905. január 1., január 8., január 15.

az élethez – jogunk van nekünk is: a szintén kicsiny és nemkülönben régi magyar népnek. Ismerjék el – s ezt el fogjuk majd magukkal ismertetni – hogy a mi életünket, a mi nemzeti létezésünket éppúgy szabad védeni önök ellen – ha önök mibelőlünk és mi ellenünk élnek – mint ahogy önök védekeznek, Szudárevich doktor úr, a mi barbár beolvasztó energiánk ellen, mely a mi társadalmunknak épp oly életnyilvánulása, mint a tömegeknek a vonzásokésség, a nehézség. Ne haragudjanak meg kérem, hogy mi csak élni akarunk. Mi nem haragszunk meg, ha van önökben annyi tiszteletreméltó nemzeti energia, hogy a nyelvüket nem felejtik el. Ámde gondolják meg ezt: Lehetnek – és vannak is – önök közt olyanok, akik így gondolkodnak: Én Magyarországon élek (mert jól esik, mert itt tudok a legtöbbet keresni, mert itt a legkényelmesebb, stb.), s ezzel a magyarság szociális testének vagyok egyik tagja, egyik sejtje. Mint ilyenek, a saját egyéni dolgaim mellett van hivatásom és kötelességem a társadalom iránt. Ennek pedig a legjobban akkor felelhetek meg, ha átalakulok, úgy, hogy ezen életműveletnek a legalkalmasabb, a legkönnyebben eleget tehessek. Ez így jó nekem! Tehát a gyermekeimet magyarul tanítom, megtanulok magyarul beszélni magam is, tisztelem az állam törvényeit. Mert a nevem: magyar polgár!... Ismerjék el, hogy ilyen ember sok van. Ezek az emberek a élet, a természet hatalmas törvényeit követik. Önöknek nincs joguk e törvények ellen harcolni. Mert erre senkinek se volt, se nincs, se nem lesz joga. Aki megteszi, annak a rövidebbet kell húzni. Gondoljuk ezt meg, kérem, Szudárevich doktor úr, és ne merjék ezeket az embereket bántani. De mondjuk, önök bíznak még a nagy keleti szláv birodalomhoz. Ehhez is joguk van. Megtehetik, hogy a mi szociális tekintetünkben improduktív, mozdulatlan elemek szerepeljenek, megtehetik, hogy dacoljanak a természet törvényeivel, a mi beolvasztó erőnkkel azt mondván: >>Mi át nem alakulunk!<< De vigyázzanak akkor. Ha önök – a tétlen sejtjek – nem dolgoznak a mi szociális testünk hasznára, azt még nem bánjuk. Végre is pótolják az önök munkáját a többiek (hiszen tudja – doktor úr – ez az ön mestersége), de amelyik percben a mi életfolyamatainkat hátráltatják, amelyik percben mérges anyagokat juttatnak a mi vérkeringésünkbe... a kés után nyúlunk. Az operációs kés után, és kioperáljuk

a testünkéből a mérges mirigyeket. Igaz-e, Szudárevich doktor úr – hiszen tudja, mert az ön mestersége – igaz-e, hogy ez az élet rendje. A nagy életé. S ha azt hiszi, hogy nem igaz, cáfolja le nyíltan ezt a tudákos írást. Cáfolja le, ha jobban, vagy másképpen tudja. A magyarság meghallgatja önt, mert türelmes. De ha nem tudja másképpen, és mégis azokkal tart, akik a mi szép, fejlődő életünket mérges anyagokkal akarják megrontani, akkor egy napon eléri önt is az operációs lancetta. Ezt egy olyan ember írja, aki öt nemzedék előtt még nem volt magyar, de akinek a dédapái jól ismerték a természet, a nagy Élet törvényeit... és beolvadtak a magyarságba, attól az időtől fogva, hogy beleharaptak a magyar kenyérbe. Ezt meg fogják tenni az ön fiai is, — Szudárevich doktor úr! – s még inkább azoknak gyermekei, akár akarja ön, akár nem. De meg kell, hogy tegye ön is, mert ön – Szudárevich doktor úr – művelt ember, és így higgadtan tud ítélni a tények fölött. Ha pedig önnek mást mondanak a tények mint nekünk, arról is elbeszélgethetünk... De csak itt, Magyarországon, Szudárevich doktor úr!²⁰!”

A kor embere volt tehát Csáth, s a magyar elithez hasonlóan a nemzeti kérdésben korántsem képviselt toleráns nézeteket. Sőt, egyenesen az asszimiláció híve volt, amit tudományos – darwini – oldalról igyekezett megközelíteni. 1905-ben íródott ez az írás, a nagy politikai válság kellős közepén. A polgári Csáth, az ekkor már orvosi tanulmányait folytató ifjú Brenner – mai szemmel nézve – sajnos ebben a kérdésben nem tudott túlrugaszkodni a korszakon, a korban melyben élt. Mondatai a kisebbségi sorsban élő magyarok számára ma is ismerősek, hiszen fordított előjellel – a fentieknél hol durvábban, hol finomabb árnyalatokkal – a mai napig ezt, a többségi nemzetek részéről uralkodó véleményt hallhatja. Csak az idő és a szerepek cserélődtek.

A megszólított ebben az esetben egy horvát származású orvos, de korántsem csak neki írdtak a fenti mondatok, hanem az országban élő többi nemzetiségnek is. Az, hogy abban az időben Szabadkán a magyarság a horvát/bunyevác nemzeti ébredést látta, s ezáltal ezen népcsoportokhoz kötötte a pánszlávizmus eszményét, természetes: Szabadkán ugyanis a szerbek – mint már említettem – akkor a

²⁰ in: Bácskai Hírlap, 1905. augusztus 1., 2. oldal

lakosság négy százalékát tették ki, ahogyan a zsidók is. Később, jóval később – mint látni fogjuk – öccsének írt magánlevelében a horvát nemzetről teljesen más hangon ír, mint amit most tapasztalhattunk.

A nemzetiségi kérdésen kívül a fenti publicisztikának egy másik fontos hozadéka is van. Jelesül, maga Csáth írja meg gyökértelenségét, azt, hogy családjá elmagyarosodott. 1905-ben a családot, a fényes karrier és megbecsülés ellenére tehát még komolyan foglalkoztatta ez a kérdés.

Több szempontból vizsgáltuk eddig meg Csáth publicisztikáját. Láttuk, hogyan gondolkodik a Szabadelvű Pártról, hogyan látja az 1905-ös politikai-alkotmányos válságot. Betekintést nyerhettünk egyházpolitikai elképzeléseibe is, ahogyan megismerhettük filozófiai gondolatvilágát. Megtaláltuk azokat a kulcsszavakat, amelyekkel írásaiban operál. Megismertük a nemzetiségi kérdéstről való vélekedését is. Közel vagyunk hozzá, hogy az általános következtetéseink után megrajzoljuk az ifjabb Brenner József politikai és filozófiai felfogását. Azonban a fenti publicisztikák, kivétel nélkül 1905-ben íródtak. Mivel általános képet igyekszünk festeni, nem elégedhetünk meg egyetlenegy év feldolgozásával. Különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy a fentieket tizennyolc éves korában mint elsőéves egyetemista vetette papírra. Az évek folyamán, ahogy a világról összeszedett tudása folyamatosan nőtt, minden bizonnyal változnia kellett Csáth gondolkodásának is. Mint önéletrajzában írta, a Nyugatnak alapítása óta munkatársa. A lapot nem kell bemutatnom olvasómnak, így röviden – szinte emlékeztetőül – jegyzem meg róla csupán a legfontosabbakat.

A Nyugat 1908-ban indul, Ignó Hugó fő-szerkesztésével. Szerkesztőként dolgozott Osvát Ernő és Fenyő Miksa. A lap fő mecénása Hatvany Lajos és Fenyő Miksa volt. Osvát Ernő fontos személyiség a fiatal lapnál, mert számára csak egy dolog volt fontos, a tehetség. Nem csak a már bevált nagy öreg írók írásait publikálta - ahogy Hatvany Lajos akarta -, hanem a fiatal tehetséges költőket, írókat pártolta. A lap címe utal a nyugati mintákra, tehát nem a mélyebb magyar gyökerekben keresik az irányt, hanem a nyugati filozófiákat tartják követendőnek. Arra keresték a választ, hogy a magyar kultúra miben tud kapcsolódni az európai kultúrkörhöz. Gyakran kigúnyolták a nyárspolgári réteget, mindezek ellenére a Nyugat polgári lap volt. Lírikusai: Ady, Kosztolányi, Babits, Juhász Gyula, Füst Milán, Kaffka Margit, Tóth Árpád. Novellistái: Kosztolányi, Csáth Géza, Szabó Dezső, Kaffka,

Karinthy, Tersánszky-Józsi Jenő, Gellért Oszkár, Krúdy Gyula. 1929-ben Osvát Ernő öngyilkos lett. A szerkesztői feladatokat Babits és Móricz veszi át. A tényleges munkát Babits végezte, Móricz csak névlegesen volt szerkesztője a lapnak. Sok konfliktus volt kettejük között, ami abból adódott, hogy míg Móricz paraszti, addig Babits polgári származású volt. 1933-ban Móricz kilépett a laptól és helyére Gellért Oszkár került mint szerkesztő, aki Babitscsal együtt (Babits 1941-es haláláig) szerkesztette a lapot. A költő halála a Nyugat életére is pontot tett, 1941 után a hatóságok nem engedélyezték további megjelenését. Utódja az 1941-től megjelenő Magyar Csillag.

Az alapokat már láttuk, most röviden, egyetlenegy tanulmányának részleteit kiragadva vizsgálódunk, 1913-ból. Csáth érett, felnőtt felfogásával kapcsolatban azt keressük, hogy mennyiben hatott rá a budapesti légkör, mennyiben szabott új irányt gondolatainak a Nyugat.

A Pesti Napló 1913. május 4-én 35-36-ik oldalán jelenteti meg a Vallások és mítoszok pszichológiája című tanulmányt. Ebből ragadunk ki most három részletet.

„Évezredekén keresztül figyelték, tanulmányozták az emberek a természetet, az égitestek mozgását, a népek életét, az állatokat, a növényeket és a kristályokat, és mégis a Krisztus utáni XIX. századig kellett várnunk, hogy megismerhessük a nagy kozmosznak, az életnek a titkát. Darwin fejtette meg. Ő akadt rá az összes talányok kulcsára. Ő tanította meg bennünket látni a zűrzavaros rejtelmek óriási labirintusában, ő volt az, aki kinyitotta füleinket, mint valami lángeszű karmester, hogy csodálatos módon megértesse velünk az isteni szimfóniát, amelynek eddig csupán a nagyszerű hanghatásaiban, édes dallamaiban, bámulatos ritmusában tudtunk gyönyörködni, mialatt a nagy zenemű mélyebb értelme, apróbb szépségei és főleg egész összefüggése rejtve maradt előttünk. Mert azt mutatta, magyarázta meg nekünk, hogy az életnek nincs titka. Hogy az életnek egyetlen célja az élés, az élet, s amit látunk magunk körül, az nem más, mint küzdelem a létért, az életért. (...) Nehéz megérteni, hogy a pszichológusok, így Herbert Spencer is, miért származtatták és származtatják a vallásokat az istenfogalomból. Az ilyen szilárd lelki képződményben, mint a vallás, hatalmas közvetlen szükségszerűségnek kell megnyilatkoznia, másképp nem lehetne szilárd. Hatalmas szükségszerűséget pedig csak közvetlen életösztön produkálhat, amilyen az önfenntartási ösztön. A természeti égi jelenségek (vihar, mennydörgés) megmagyarázására,

szóval az igazság kiderítésére szolgáló vágy, amely oki kapcsolatokat keres, és így találja meg mint végokot az istent – ha végeredményben erős is, és erős, mert az igazság megismerése mindig életérdeünk – mégsem közelítheti meg az önfenntartási ösztön erejét, amely egészen közvetlenül nyilvánul meg a lélek hallhatatlanságára vonatkozó fantáziában, vágyteóriában. (...) Egy ilyen általános vallási tanítás például a túlvilági életben való jutalmazás és büntetés gondolata. A való életben azt látjuk, hogy nincs igazság. Hogy a jóság, azaz embertársaink egzisztenciális érdekei iránt való kíméletességünk nem részesül jutalomban, továbbá a gaszágok, vagy tisztábban kifejezve a mások egzisztenciális érdekei ellen elkövetett önző akciók, sértések (rablás, ölés, rágalom) nem nyerik el büntetésüket, hogy a szorgalmas munka sokszor nem jut eredményhez, a semmittevés pedig gyakran nagyszerű előnyökben részesül – mindezekkel a tapasztalatokkal szemben, amelyeknek konstatálása, elgondolása egy-egy súlyos egzisztenciális sérelmet képvisel, a vallás egy kibékítő, megnyugtató teóriát állít: kijelenti, hogy a túlvilágon igazságos ítélkezés leend²¹.”

Az alap, a lényeg tehát nem változott: Darwin, Spencer továbbra is Csáth központi gondolataiban szerepel. Két újabb kulccsal gyarapodtunk. Az egyik az igazság megismerése, a másik pedig a természettudományok fontosságának hangsúlyozása a modern XX. században.

Az áttekintés után bátran kijelenthetjük, hogy Csáth gondolatvilága, politikáról és filozófiáról vallott nézetei a polgári radikalizmushoz állnak a legközelebb, egyedül a nemzetiségi kérdésben nem azonosult a Jászi Oszkár nevével fémjelzett gondolatokkal. Hogy miért? Erre talán a nemzetiségi környezet, Szabadka fordulatokban gazdag politikai élete adhat választ: a vegyes etnikumú területeken a magyar értelmiség érzékeli a nemzeti ébredés folyamatát, látja és érzi a pánszlávizmus veszélyét. Egyetlen megoldásként pedig a Lex-Apponyit tartja, mivel úgy véli, középtávon egyedül az asszimiláció biztosíthatja a magyar hegemoniát, s egyáltalán az ország fennmaradását.

Jászi Oszkár és a polgári radikalizmus

Az évszázad első esztendejének január hónapjában jelent meg a Huszadik Század első száma, mely Jászi Oszkárnak és barátainak a modern Magyarország megteremtése érdekében indított folyóirata volt. A folyóiratot a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem frissen végzett joghallgatóinak egy csoportja kezdeményezte. Ehhez a körhöz tartozott többek között Jászi Oszkár, Kenéz Béla, Szántó Menyhért, Vámbéry Ruzstem, Szabó Ervin, Berinkey Dénes. A kör tagjai hetente egyszer a Rana Rossa nevű olasz étteremben találkoztak, s itt vitatták meg Herbert Spencer nézeteit. A tudományos vitákban természetesen felmerültek az aktuálpolitikai kérdések is: Magyarország szociális-társadalmi problémái, az általános, titkos és egyenlő választójog bevezetésének esélyei, annak szükségessége. A közös gondolkodás magával hozta a nézetek összehangolását, illetve az általuk megkerülhetetlennek tartott agrárreform alapjainak felvázolását is.

A lap meghatározó szerepet játszott a Társadalomtudományi Társaság megszületésében is, egy évvel később alakult meg. A Huszadik Század egy olyan „tudományos politika” kidolgozását tekintette feladatának, mely képes bevezetni Magyarországot a „művelt népeknek gazdag, kultúrás és szabad, testvéri közösségébe”, és amely 1907-ben - hitük szerint ezen elvekre alapozva - lefektette az „új Magyarország” megteremtésének politikai programját. A lapot az utókor, nemcsak a késői, hanem a közeli is, igen ellentétesen ítélte meg.

Az alapítástól 1902 végéig, Gratz Gusztáv szerkesztőségének időszakában, a folyóiratban három irányzat mutatható ki. Közjogi, jogdogmatikai problémákkal foglalkozott Illés Jenő, Balogh Jenő, Pekár Károly, Weis Jenő. A liberalizmust elsősorban Gratz Gusztáv elemezte. Jászi, Somló Bódog, Wildner Ödön, Zigány Zoltán az evolucionizmus gondolatával összefonódó radikalizmussal foglalkozott, figyelemmel kísérték a legújabb gazdasági, kulturális jelenségeket, az új szociológiai irodalmat, tiltakoztak a klerikalizmus és az agráriusok előrenyomulása ellen.

Hogy alátámasszuk azon vélekedésünket, miszerint Csáth Géza a polgári radikálisok táborába tartozott, szükséges röviden áttekintenünk a liberalizmus, a

²¹ in: Pesti Napló, 1913. május 4. Vasárnapi conférence sorozatban a Vallások és mítoszok pszichológiája című tanulmány

szociáldemokrácia, a szocializmus, illetve a polgári radikalizmus lényegét, különbségeit is. Elemzésünkkor figyelemmel kell lennünk az 1906-os korszakhatárra, melyet mindenekelőtt a Társadalomtudományi Társaságban az év augusztusában lezajlott szakítás indokol. Ekkor dőlt ugyanis el, hogy a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság egyértelműen a radikális erők orgánuma lesz. A Társaság 1906. augusztusi rendkívüli közgyűlésén választmányi tagul választották Kristóffy, a volt belügyminisztert, Gratzék viszont úgy gondolták, hogy a Társaság ezzel a lépésével irányt változtatott, emiatt a vezetőségnek le kell mondania. Gróf Andrássy Gyula, a Társaság elnöke benyújtotta lemondását, az összehívott rendkívüli közgyűlés pedig a radikális irány mellett foglalt állást, így a liberálisok (Gratz, Hegedűs Lóránt) és a radikális iránnyal egyet nem értők a Társaság elhagyására kényszerültek.

A szakadás nem független az 1905-1906 folyamán a magyar belpolitikában, illetve a nemzetközi szinten bekövetkezett változásoktól. A Szabadelvű Párt vereségét követő kormányzati válság magával hozta a szociáldemokrácia megerősödését, míg külpolitikai szinten az 1905-ös orosz forradalom az örökkévalónak hitt társadalmi értékek és intézmények létjogosultságát kérdőjelezte meg. Ezek voltak azok az események, melyek után a korabeli közhangulat úgy vélekedett, hogy elvben már nem reménytelen a fennálló viszonyok megváltoztatása. Ennek egyenes következményeként pedig az értelmiség egy része szerint elképzelhetővé vált az is, hogy a magyar politikai játéktérben a közjogi alapon történő megosztottságot egy új, a progresszió/reakció törésvonal mentén kialakuló tagoltság váltja fel.

A radikálisok a tudományos politika jelszavát tűzték zászlajukra. Számukra a szociológia - ahogy Jászi 1910-ben, a lap egy évtizedes történetére visszatekintő írásában megállapítja - „csatakiáltás” volt, amely első sorban a politika megújításának igényét fejezte ki. Jászi már 1900-as programadó cikkében hangsúlyozza, hogy ő a tudományos publicisztikában azt látja, hogy - lehetővé téve az egész társadalom hatékony közreműködését a társas ügyekben - a törvényhozás, a parlamentarizmus hibáinak korrektívumaként

működik. A tudományos igazságokban a haza és az emberiség „számos aggasztó sebének egyedüli orvosát” látták.

Míg a liberálisok erőteljesen kötődtek a történetiséghez és a tradícióhoz, onnan merítve legitimációjukat és vállalt értékeik nagy részét, addig a radikálisok a kritika jogát hangsúlyozták, bíztak a racionalitás korlátlan erejében - ami a „felvilágosult politika” módszereihez állt közel -, s a tudományos igazság érvényre juttatásával akarták a múltat „végképp eltörölni”. A tudományos törvényszerűségekből nyert legitimáció révén egy új, modern Magyarország megteremtését tűzték ki célul, amit azonban csak a régi polgári társadalom megsemmisítésével lehetett elérni. Szerintük az országot csak radikális politikával lehet az ázsiai viszonyokat mutató agrárfeudalizmusból a művelt Nyugathoz felzárkóztatni.

A magyar társadalom csoportjait modellszerűen tagolták: társadalomképükben a progresszió tábora áll szemben a reakció egységes táborával, a haladók a maradiakkal, a dolgos emberek a dologtalanokkal, a produktív elemek az improduktívakkal. A reakciót a feudalizmus, a banktőke, a klérus képviselőiben látták, akikkel szemben csak egyetlen alternatíva van: le kell őket győzni. Ezt a tagolást ismerjük fel Csáthnál is.

1906-ban a „demokrácia jövőjét” Jászi ennek megfelelően vázolja fel: „Létrehozni a társadalmi élet oly rendjét és szerkezetét, mely a termelési eszközök államosításával kiküszöböl minden improduktív munkát s munkanélküli jövedelmet, átgyúrni az államot a kevés gazdag hatalmi eszközéből egy bölcsen vezetett mesterséges kiválasztás főszervévé a népösszesség érdekében a »hatalmi államból« »munkaállamot« »csinálni«: íme ezek azok az új célok, melyeket az élet megváltozott anyagi rendje és szerkezete az emberek elméiben létrehoz modern demokráciákban²².”

Jásziék szerint a radikális változás feltétele a tömegek mozgósítása, mert csak így törhető le a reakció, a földesurak és bankárok monopóliuma. G. Fodor László mutat rá arra, hogy „ez a logika diametrálisan áll szemben a liberalizmus értékrendjével. A liberálisok alapértéke a mérték, a >>középút<<, a kompromisszum; hisznek a tömegek nevelhetőségében, a parlamentarizmus rendszerében, annak javíthatóságában, az individuális

¹ in: G. Fodor Gábor: Nagyzási hóbort vagy politikai program? A Huszadik Század körének viszonya a liberalizmushoz (1900-1906), 3. oldal

²² in: Jászi Oszkár: A demokrácia jövője. Huszadik Század, 1906. 13. szám. 110 oldal

szabadság értékében, a normák, a jog és a tradíció erejében. Míg a liberálisok belül maradnak a polgári rend keretein, addig a polgári radikálisok újra meg újra átlépnek ezeken²³.”

A liberálisok hittek a liberalizmus fenntarthatóságában, megújításának lehetőségében, ezért a mérsékelt reformokra irányították a figyelmüket. A liberális program is a jövőkép fényében választhatta meg eszközeit, de az a rendszer keretein belül maradt. Ezért a létező pártrendszerben keresték a helyüket - Gratz Gusztáv 1906 után az Alkotmánypártban, Hegedűs Lóránt pedig a Szabadelvű Pártban politizált. A polgári radikálisoknak ez kevés és túl távoli volt. Ők egy új, modern Magyarországot akartak, gyorsan, amit szerintük csakis radikális megoldásokkal lehet megvalósítani, s éppen ezért keresték is a megoldási módozatokat. Politikai erővé válásukat – szemben a liberálisok pártrendszerével – a radikálisok valamiféle új képződmény keretein belül képzelték el. Jászi és társai tisztában voltak azzal, hogy nem rendelkeznek akkora társadalmi támogatással, mely a radikális átalakítást célzó terveikhez szükséges. Egy rövid ideig ezért foglalkoztatja őket Kristóffy pártalakítási kísérlete is, de a politikai erővé szerveződés szándéka magyarázhatja azt is, hogy 1906-ban Jásziék belépnek a Demokrácia nevű szabadkőműves páholyba.

A szocialista jövőképükből alkotott reményt a Szociáldemokrata Párt jelenti számukra, úgy vélik hogy az SZDP az ő támogatásával olyan párttá alakítható, amely megvalósíthatja célkitűzéseiket. Nem véletlen tehát, hogy 1905-ben Jászi a „Szocializmus és hazafiság” című cikkében a szociáldemokráciával kapcsolatban úgy érvel, hogy a szocializmusnak ki kellene aknáznia a nemzeti gondolat erejét, mivel „a szocializmus és a nemzeti tiszta, az osztályérdek által el nem fordított fogalma között semmi néven nevezendő ellentét nincs, sőt, hogy a szocializmus egyenes folytatása a nagy nemzeti küzdelmek egyenlősítő, jobbágyfelszabadító s a kultúrát felemelő törekvéseinek, s mindkét irányzat joggal tekintheti legmélyebb alapjának a liberális állambölcselet benthami elvét. A célokban és eszményekben nincs különbség, csak az eszközök változtak. Ma már nem a szabadság elve biztosítja a további fejlődést (mely helyes volt addig, míg a közép-

kori világ béklyóinak lerázásáról volt szó), hanem a szervezés, a tervszerű kooperáció, az anyagi jólét biztosítása a legszélesebb néprétegek számára²⁴.”

Jászi az új Magyarország tényezőiként képzei el a polgárságot, a proletariátust, szükségét látja a parasztság mozgósításának, valamint a nemzetiségek megbékítésének. Mivel – szerinte – Nyugaton már a polgári demokráciából a munkásdemokráciába való átmenet van napirenden, Magyarországon előbb a polgári demokráciát kell létrehozni. A polgári Magyarország megteremtése mint „minimális cél” nélkülözhetetlen, mert feltétele a maximális program megvalósításának, a munkásdemokrácia létrehozásának. Jászi szerint a szocializmus megteremtésére törekvő szociáldemokráciának is érdeke az Új Magyarország kiharcolása, mert az jelenti a továbblépés feltételét. Így jut el a végkövetkeztetéshez, szövetséget ajánlva a szocialistáknak: „...úgy a Bewegung, mint az Endziel szempontjából egyaránt szükséges és fontos, hogy a radikális haladás hívei differenciálódjanak: egy radikális polgári pártra, mely a polgári Magyarország eljöveteleért küzd, és megvalósítja azokat a reformokat, melyek az adott hatalmi viszonyok mellett keresztülvihetők, és egy intrazingens, forradalmi munkáspártra, mely a munkásosztály legsajátosabb szükségleteit érvényesíti, s szélső propagandájával lehetővé teszi, hogy a polgári radikalizmus lerombolhassa a demokráta haladás akadályait²⁵. A radikálisok tehát, rendszerben és nem egyes problémákban gondolkodtak, alternatív társadalmi modelleket kínálva.

Ezzel szemben a liberálisok szerint a liberalizmus tartalmi megújításán kívül szükség van a magyar társadalom modernizálására, de azt csakis strukturális reformok révén vélték megvalósítani, az alapvető társadalmi-politikai-gazdaságügyi viszonyok érintetlenül hagyásával, mivel szerintük a liberalizmus felel meg leginkább az ember természetes hajlamainak, s a liberális elveknek megfelelően berendezett társadalom biztosíthatja leginkább az egyének szabad fejlődését, a társadalmi haladást és a békét. Nem véletlenül, mert a liberalizmus lényege éppen az, hogy mind több egyének tegye lehetővé, hogy saját erejéből gazdaságilag és politikailag felemelkedhessenek. Azonban ekkor már késő volt, hiszen a rendszer megmerevedett, s a

²³ in: G. Fodor Gábor: Nagyzási hóbort vagy politikai program? A Huszadik Század körének viszonya a liberalizmushoz (1900-1906), 4. oldal

²⁴ in: Jászi Oszkár: Szocializmus és hazafiság. Huszadik Század, 1905. 11. szám. 6-7.

²⁵ in: Jászi Oszkár: Új Magyarország felé. Huszadik Század, 1907. 15. szám. 1-10.

liberális irányvonal nem tudott olyan elméleti megoldásokat is javasolni, melyekkel a gyakorlatba átültetve ki lehetett volna küszöbölni a megmerevedettséget.

Jól mutatja ezt a kor szociáldemokráciájának a felfogása, mely úgy vélekedett, hogy a liberalizmus nem tudta teljesíteni történeti hivatását, nem tudta betölteni azt a feladatát, amire vállalkozott. Ezért a szociáldemokráciának kell befejeznie a liberalizmus által elkezdett munkát. Feladata az, hogy megvalósítsa a szociális emancipáció programját: szociális alkotmányosság, szociális jogok, szociális béke. Fontos kihangsúlyozni, hogy a program megvalósítását nem forradalmi úton akarták megvalósítani, hanem a fennálló társadalmi berendezkedés keretei között.

A szociáldemokráciával szemben a korban már a szocializmus tanainak is komoly bázisa van. Szabó Ervin előadásában a marxista szocializmus főbb gondolatait fejtegeti a korban, s úgy véli, hogy a szocializmus nem demagógia és nem vezet diktatúrához. A szocialista ideológusok a jövő programját látták a szocializmusban, amely a termelés társadalmi formája és az elosztás egyéni formája közötti ellentétnek a feloldása lesz. A szocializmusra való törekvés társadalmi szükségszerűség, amely csakis osztályharc formájában zajlik majd le. A pillanatnyi bizonytalanságok nem jelentik azt, hogy a szocializmus megvalósíthatatlan program lenne.

Jászi azonban nem értett egyet a klasszikus szociáldemokrata felfogással, s a történelmi materializmus bírálatán keresztül jut el egyfajta liberalizált szocializmus gondolatáig. Eszerint az állam lényege nem a kizsákmányolás, hanem a „tervszerű vezetés melletti, kikényszeríthető kooperáció”, amiből logikusan következik az állami beavatkozás szükségessége. Ez pedig csakis úgy valósítható meg, hogy az emberiséget fel kell emelni az erkölcsi, tudományos, esztétikai és egészségi színvonal lehető legmagasabb fokára. Az eszköz: az elme mind teljesebb uralomra jutása a dolgok felett. Ehhez meg kell ugyan tartani a szocializmus alapgondolatát, a tervszerű kooperációt, de azt ki is kell egészíteni az egyéni szabadság „hasznos és értékes” elemével, amely eredendően liberális gondolat. Magyarország függetlenségét Jászi szerint csak az ország gazdasági és kulturális erőinek legteljesebb kifejlesztése biztosíthatja. Részletes programja szerint a fő feladat a gazdasági önállóság megszerzése, az

ipar megteremtésének és a fogyasztás emelésének feltétele a latifundiumok elleni küzdelem, mely a nagybirtokot felosztva, egy messze kiterjedő s valóban a nép érdekét szolgáló termelési, fogyasztó és értékesítő szövetkezeti hálózattal megteremti az intenzíven gazdálkodó kisbirtokrendszerét. A vármegyei nemesi önkormányzatot a municipiálszocializmus jegyében felváltja a népies önkormányzat. Mindezek a feladatok elkerülhetetlenné fogják tenni a nép szellemi felemelkedését. De a program részét képezi az egyházi birtokok szekularizációja, az egészségügy és az igazságszolgáltatás államosítása is. A polgári radikalizmus feladatának tartja a munkásvédelmi intézmények kiépítését, garantálni kívánja a munkásbiztosítás minden fajtáját, biztosítani fogja a teljes gondolat-, sajtó-, gyülekezési, egyesületi, igazgatási és sztrájk szabadságot, ameddig az erőszakos, terrorisztikus eszközök alkalmazásához nem nyúl. És a radikális pártnak egyik fő feladata lesz, hogy nemzetiségi politikáját nem az agrárfeudális junkerek, hanem a Deákok és Eötvösök bölcs szellemében vezesse. Közjogi téren - épp a függetlenségi gondolat érdekében - arra fog törekedni, hogy minden közjogi és nacionalista izgatást lehetetlenné tegyen a nép reális érdekeinek állandó hirdetésével, ha kell, forradalmi érvényesítésével²⁶. Fontos kiemelni, hogy a baloldali antiszemizmus Marxra visszavezethető hagyománya Jászi gondolkodásmódját is meghatározta. Dühringet olvas lelkesen, de írásaiban sem nehéz felfedezni a későbbi jobboldali antiszemizmus kitételeit sem.

Jászi látta, hogy az ország válságos és forradalmi idők előtt áll, érezte, hogy a történelem egy új korszak hajnalán van, s helytálló azon meglátása, miszerint a megmerevedett, robbanással feszült helyzetből csakis új intézményekkel lehet megkezdeni a régi béklyók letörését.

A radikálisok azonban a háború előtt nem tudtak politikai tömegerővé válni, nem voltak képesek komoly befolyást gyakorolni a politikai élet alakulására. Éppen ezért a tevékenységük eredménye nem igazán a tényleges politika alakításában, hanem az értelmiségi szekértáborok létrehozásában mutatkozott meg.

Az utókor felemás szemszögből tekint a polgári radikálisokra, annak vezetőjére, Jászi Oszkára és a Huszadik Század folyóiratra. Elsősorban az 1918-1919-es összeomlás, a vörös terror miatt. Szekfű Gyula a

²⁶ G. Fodor Gábor. Nagyzási hóbort vagy politikai program? *A Huszadik Század körének viszonya a liberalizmushoz (1900-1906)*, 12. oldal

Magyar Szemle hasábjain 1927-ben például elrettentő példaként hozza fel a Huszadik Századot, mely „munkájával következetesen a társadalom átalakítását célozta, míg nagyzási hóbortja példátlan impotenciában nem pukkant szét”.

A második világháború utáni diktatórikus hatalom sem tudott mit kezdeni Jászival, ahogyan személye körül a mai napig a magyar politikai és történeti közgondolkodásban megoszlanak a vélemények.

Pelle János: Jászi Oszkár²⁷ című kötetében Jászi gondolkodásának kettőségét, egyes esetekben pedig defektusait elemzi, azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy Jászi nem gonoszságból, megátalkodottságból, hanem jobbító szándéktól vezérelve fogalmazta meg álláspontját. A legalapvetőbb kérdések megítélésében ugyanakkor sorra illuzórikus válaszokat adott. Bár írásaiban több helyütt is kiemeli, hogy a magyar állam egyben maradásának eszméjét és a liberális szocialista gondolatot egyszerre kell vállalni, de naivitása és a nemzetiségek értelmiségijeibe vetett hite miatt nem látta be azt, amit Tisza egyértelműen megfogalmazott már a világháború előtt: a nemzetiségi vezetők, ha választaniuk kell az elmagyarosítással járó gazdasági-szociális felemelkedés és a gazdasági elmaradottság között, akkor ez utóbbit választják. Jászinak a munkásosztály és ennek internacionalizmusába vetett hite éppolyan ábránd volt a kelet-európai nacionalizmusok virágkorában, mint az, hogy a választójogi reform után is egyben lehetne tartani a magyar államot.

Pelle megvédi Jászit a két világháború között kialakult igazságtalan értékelésekkel szemben. Rámutat arra, hogy Jászi nem sokat tehetett a Monarchia felbomlása és Trianon ellen, mivel a politikai életnek csupán nagyon rövid ideig volt az aktív szereplője, így a folyamatokat nem befolyásolhatta érdemlegesen. Történetünk szempontjából már mellékes Jászi életének további alakulása, de tény, hogy Jászi engesztelhetetlenül gyűlölte a Horthy-rendszert, és a húszas évek elején emigránsként még a kisantant vezetővel is tárgyalt arról, hogy hogyan dönthetnék meg a konzervatív rendszert a szerbek, a románok segítségével, s tőlük várta a baloldali emigráció tagjai visszatérésének lehetőségét is.

Jászi kettőségét mutatja a szociáldarwinizmus ma

már taszító gondolatának lelkes felvállalása, a társadalmi kiválasztódás gondolatának elfogadása. A fejlődés szükségszerűségébe vetett hite miatt elkerülhetetlennek látta a kommunizmus eljövételét, sőt részvétlen kíváncsisággal szemlélte a „gigászi experimentumot”, a Tanácsköztársaságot, amely mély sebeket vágott a magyar társadalomban. A biológiai kísérletezés gyakorlatát a társadalomba is átültetni kívánó szociáldarwinisztikus gondolkodásmódja miatt – ahogy Mályusz Elemér megállapítja, Jászi „nem átalott egy egész nemzetet odavetni a laboratórium asztalára, hogy beoltassék a kommunizmus szérumával, s azután, mint egy kísérleti nyulat, érzéketlenül, szenvtelenül nézte vergődését”.

1919 májusában pedig a vörös- vagy fehérterror, mára már egyértelműen leszűkített lehetőségei közül Jászi a vörös mellett foglalt állást. Mentségére mondható, hogy novemberben már egyértelműen antikommunista írást jelentet meg Bécsben, véglegesen szakít a kommunistákkal – ellentétben egykori barátjával – Károlyi Mihállyal, aki a harmincas évekre olyannyira meggyőződéses kommunistává vált, hogy a Szovjetunióban felvételét kérte a pártba.

Fentebb már említettük Jászi antiszemitizmusát is. Pelle tanulmánykötetében Jászinak a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját látja egész gondolkodása kulcsának, ezzel indokolja a magyar valóság teljesen hamis érzékelését, ami miatt a ma embere – legyen az konzervatív vagy liberális – mindenképpen fenntartásokkal kell, hogy éljen.

A polgári radikalizmus gondolata azonban más korban, más társadalomban és más körülmények között született. 1905-ben vagy 1910-ben még nem lehetett előre látni a Monarchia gyors összeomlását, majd a vörös terrort, illetve Magyarország katasztrofális elszigeteltségét. Nem lehetett előrejelezni az azt követő időszakot, illetve az első világhézagot követő második, annak félelmetes ideológiai összecsapásaival, mely a XX. század két totális diktatúrájában – a nemzetiszocializmusban és a kommunizmusban öltött testet. Nem lehetett látni még a zsidótörvényeket, ahogy Auschwitz-Birkenaut, a Gulag haláltáborokat, az 1956-os forradalom brutális leverését sem.

A nemzeti radikalizmus bonyolultsága, kettősége miatt érthető, hogy elsősorban az értelmiség egy szűk

²⁷ Pelle János: Jászi Oszkár, Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.

rétégeinek az ideológiája volt. Csáth Géza politikai felfogása, meglátásai és filozófiája alapján a polgári radikálisok táborába sorolható, leszámítva a nemzetiségi kérdést, melyben egy felemás véleményt formált az általa gyűlölt Tisza István és Apponyi asszimilációs politikája között –, politikai felfogásában, meglátásaiban és filozófiájában a polgári radikálisok táborába sorolható. A háború éveiben írt naplójában ezt megerősítő utalások is vannak. Csáth az összeomlás

pillanataiban, Tisza meggyilkolásakor már látja, hogy a tömegek által végrehajtott forradalom a katasztrofális helyzetben tovább súlyosbítja Magyarország sorsát. Ekkor már súlyos beteg. Még megéli a Tanácsköztársaság bukását, de 1919. szeptember 11-én öngyilkosságot követett el. Nem tudjuk, gondolatai, meglátásai a konszolidáció és a Horthy-korszakban milyen irányban mozdultak volna el.

